

HUMANISTIKA KOT POČELO MEDIJSKE SVOBODE

Prva spontana misel ob povezavi pojmov svoboda in mediji napotuje na omejevanje, samocenzuro in cenzuro. Na eni strani torej novinar, ki bi rad svobodno pisal, na drugi pa urednik, lastnik ali nekoč javni tožilec, ki mu to svobodo onemogočajo. Razvita oblika cenzure je samocenzura, v kateri se cenzor preseli v pisca samega, saj ta že med snovanjem prispevka razmišlja, katere vsebine ali poudarki bi utegnili vznejevoljiti urednika oz. lastnika. Zato je samocenzura celo radikalnejša oblika omejevanja svobode kot sama cenzura. **255**

France Prešeren je npr. napisal »Zdravljico«, ki jo je dobil v presojo dunajski cenzor France Miklošič. Ta je prečrtal eno kitico kot nedopustno in ko je bil s to sodbo seznanjen pesnik Prešeren, je »Zdravljico« preprosto izdal okrnjeno, brez cenzuriranih verzov. Rezultat cenzure je bil resda omejevanje svobode izražanja, vendar avtor kot persona ni bil cenzuriran. Sam je lahko pisal svobodno, nato pa je cenzor odločal, kolikšen del njegove svobode bo objavljen. Ta odprti princip cenzure ni bil kastracijski za pisca. Za Prešerna literarna zgodovina ne ugotavlja, da bi zavoljo Kopitarjeve in Miklošičeve cenzure ne mogel izraziti svojega pesniškega genija. Še več, pesnik kot objekt cenzure je pisal celo pesmi, v katerih se je norčeval iz cenzorja, kot v verzu: »Le čevlje sodi naj Kopitar«.

Samocenzura, kot je bila uveljavljena v jugoslovanski partijski dobi, v nekoliko predrugačeni obliki pa vztraja tudi v modernem slovenskem novinarstvu in seveda tudi v svetovnem, pa preoblikuje avtorja oziroma novinarja kot takega. Novinar prilagodi svoje pisanje željam urednika, za kar bo nagrajen bodisi z ohranitvijo službe ali bo morda deležen celo dodatnih denarnih in

kariernih nagrad. Toda tak princip spremeni samo izhodišče njegovega dela. Sveta okoli sebe ne gleda iz perspektive interesa javnosti, solidarnosti, dogodkov več ne poskuša razumeti v njihovi biti, kot novinar je preprosto izstopil iz svobode.

Čeravno je samocenzura najlažje opredmetiti v času enopartijskega režima, je po svoji strukturi bolj univerzalna. A obenem tudi manj vidna. O posegih cenzure govorijo sodne odločbe, kdaj prazni listi v časopisu, umaknjene televizijske oddaje, protestirajo cenzurirani avtorji. A s tem cenzura ne ostaja več interni notranji dogodek v mediju, temveč dobi status topike javnosti. O cenzurnem posegu se govori, vznikajo protesti, podpore novinarjem, mednarodne organizacije za svobodo izražanja beležijo tovrstne incidente. Cenzura tako ni več intimno dualno razmerje med cenzorjem in piscem, ampak transparentni spopad, v katerem sodeluje tudi javnost, ki se lahko skupaj z avtorji bojuje za svobodo medijev.

256

Skratka, cenzura implicira možnost boriti se za svobodo, dobiti množično podporo, od tod tudi vznika pojem svobode kot družbene vrednote. Po drugi strani pa se samocenzura vnaprej odreka borbi za svobodo in vsem potencialnim podpornikom. Koncept cenzure izhaja iz omejevanja svobode, toda v zadnji instanci lahko rečemo, da je cenzura definirana ravno v odnosu do svobode. Medtem ko se samocenzura umika s področja svobode.

Toda pojma cenzura in samocenzura sta sorodna v tipu antagonizma, kjer se akter, novinar oziroma pisec sooča z zunanjo omejitvijo, ko njegova svoboda zadene ob zunanjo mejo, ki jo bodisi poskuša prestopiti bodisi se ji preda, v obeh primerih pa ve, od kod prihaja omejitve njegove svobode.

Preskočimo sedaj na drugačno področje svobode v medijih. Na čas vojne, ki je definitivni čas ukinjanja svobod. Izberimo torej trenutek, ko se je končala druga svetovna vojna na Slovenskem. V političnem in pravnem smislu najdemo vrsto argumentov, ki oporekajo, da bi povojno obdobje sploh opredelili kot dobo svobode. Pa vendar velja skozi žurnalizem premisliti tragično usodo vrnjenih domobrancev.

Kako so torej mediji poročali o britanski predaji vojnih ujetnikov? Na ravni dogodka je šlo za kolosalni premik, ki ga je zajel tudi *Slovenski poročevalec*. Zadnjega maja in drugega junija je poročal o faktu, da je konec maja prispel iz Celovca v Škofjo Loko prvi transport, takoj za njim pa v Kranj še transport 1.580 belogardistov. Če odmislimo vrednostno opredelitev, da so bili ujetniki vnaprej ožigosani kot zločinci, se je časnik ukvarjal z izjemno relevantnim dejstvom, ki ga ni zanikal niti ne spregledal. Toda, to je bilo tudi poslednje omenjanje večtisočglave skupine vojnih ujetnikov. Časniki jih odtlej niso več

omenjali, ne njihove usode ne, denimo, »pravične« kazni, kot je bila za partijsko oblast njihova eksekucija v Kočevskem rogu. Do Kocbekovega intervjuja sredi sedemdesetih ni bila v časnikih, dostopnih v Sloveniji, omenjena njihova usoda. Šele 40 let po izvršenem dogodku so mediji prinesli posredno poročilo o množičnih pobojih.¹

Ozrimo se na zgodovino z očmi povojnih partijskih novinarjev. So oni razumeli svoj molk o povojnih pobojih kot posledico nesvobode? Je bila v njihovem novinarskem početju želja, da sledijo usodi zajetih domobrancev? Želja, da bi verno popisali usodo več kot 10.000 izginulih ljudi?

Utemeljeno lahko sklepamo, da njihovo neporočanje ni bila posledica niti zunanje cenzure niti samocenzure. Zanje ujeti domobranci niso imeli statusa državljanov, ki bi imeli kakšne pravice. Niti pravice, da so usmrčeni po sojenju. Njihova svoboda je bila torej, da ne omenjajo nesvobode drugih. Toda, ali je to sploh še svoboda govora oziroma, bolj natančno, svoboda molka?

Če vzamemo nacistično Nemčijo: ali lahko postavimo, da je to dežela svobode nacistov in ne svobode Judov in Romov? Ali, da je bila apartheidna Južna Afrika kraj svobode belcev?

Ali še bolj radikalno: ali je svoboda to, da lahko drugemu vzamem življenje in s tem tudi svobodo?

Neizbežni sklep je torej, da ni le ene svobode, ampak več svobod, ki hkrati soobstajajo. Ni svobode v ednini, svoboda nastopa samo v množini. Šele seštevek več svobod je pogoj, da lahko govorimo o družbi, ki ima za vrednoto svobodo.

Čas vojne je specifičen, zato si pogledjmo še ameriški primer med drugo svetovno vojno. Torej državo, ki je bila udeleženec vojne, ki pa z izjemo Pearl Harborja ni potekala na njenem ozemlju. Kjer so torej časniki izhajali v miru.

Kako so ameriški dnevniki poročali o holokavstu? Ko je njihova vojska osvobodila koncentracijska taborišča, je bila osupla in šokirana. Takšne morije vojaki niso pričakovali.

Svetovna agencija za raziskovanje javnega mnenja Galup je 4. decembra 1944 spraševala, če verjamete, da je bilo od začetka vojne ubitih 2 milijona Judov: 76 odstotkov vprašanih je reklo da, 12 odstotkov jih je menilo, da so to le govorice, medtem ko jih 12 ni imelo mnenja. Toda, ko so te, ki so verjeli v holokavst, vprašali, koliko približno je bilo ubitih, jih je le 6 odstotkov navedlo številko med 2 in 6 milijoni.²

1 9. maja 1975 so *Naši razgledi* ponatisnili intervju s Kocbekom iz knjige *Edvard Kocbek: pričevalc našega časa*, ki sta jo l. 1975 v Trstu izdala Boris Pahor in Lojze Rebula.

2 Shapiro 2003: 56.

Zakaj so celo Američani, ki so imeli svobodni tisk med drugo vojno, tako malo vedeli o resnici holokavsta?

O tem je Robert Moses Shapiro leta 2003 napisal knjigo z naslovom *Why Didn't The Press Shout? American and International Journalism During the Holocaust*.

Kdaj so ameriški bralci prvič prebrali v časnikih, da nacisti izvajajo sistematično izničenje judovskega naroda?

25. novembra 1942 je *New York Herald Tribune* prvi objavil članek, da je izdal Hitler povelje za poboj 4 milijonov Judov. Članek, ob katerem bodo bralci osupli, pretreseni in zgroženi. Toda, kako da so bili ameriški osvoboditelji koncentracijskih taborišč šokirani, ko so na lastne oči videli rezultat holokavsta?

Članek v *New York Herald Tribunu* ni bil dobesedno tak, kot sem ga nave-del. Naslovljen je bil takole: »Wise says Hitler has Ordered 4,000.000 Jews slain in 1942«. ³

258 Kdo pa je ta bil ta Wise? – Predsednik Ameriškega judovskega kongresa, ki je imel dan pred tem tiskovno konferenco, na kateri je objavil to vest.

Časnik besed o holokavstu ni postavil kot dejstvo, ampak jih je pripisal viru, torej predsedniku judovskega kongresa. A zakaj ta skepsa? Izvira iz profesionalne korektnosti, po kateri je vesti potrebno pripisati izvor? Kaj je manjkalo trditvi predsednika ameriškega kongresa, da bi postala factum? Eyewitness oziroma očividec. Toda Wise se je skliceval tudi na pričevanje Jana Karskega. Karski je bil član poljskega osvobodilnega gibanja, ki je uspel priti v varšavski geto, bil priča množičnim pobojem v taborišču Belzec in potem uspel priti v London, kjer je poročal britanski vladi. ⁴ Zakaj ameriški mediji torej niso verjeli Wisu? Ker bi bili v sebi antisemitski?

Leto kasneje je prišel Karski v Washington, kjer je osebno poročal predsedniku Rooseveltu, nato pa se je srečal še z vrhovnim sodnikom Felixem Frankfurterjem, kateremu je povedal o množičnem iztrebljanju Judov. Frankfurter je bil sam Jud, katerega družina je emigrirala iz Avstrije na začetku stoletja. Toda Karskemu ni verjel. Ko je Karski protestiral, češ da govori resnico, mu je Frankfurter odgovoril, da ne misli, da laže, ampak da je sporočilo tako grozljivo, da ne more verjeti, da bi se lahko kaj takega dogajalo. ⁵

Če se vrnemo v leto 1942 in k prvi omembi holokavsta. Ameriški časniki so povzemali tiskovno konferenco Wisa. Nekateri, kot *New York Harald Tribune*,

3 Ibid., 45.

4 Weil 2010: 9–13.

5 Shapiro 2003: 53.

so jo objavili na prvi strani, večina pa jo je postavila na notranjih straneh. *Washington Post* jo je objavil na strani šest, *Los Angeles Times* na drugi, *Baltimore Sun* na tretji, *New York Times* na strani deset, *Atlanta Constitution* na strani dvajset, skupaj z reklamami in voznim redom vlakov. Spet nekateri pa o njej sploh niso poročali: *Kansas City Star* in CBS ter NBC.⁶ Čeprav je Bela hiša potrdila avtentičnost, so mediji zgodbo jemali kot sporočeno iz judovskih krogov, ki so le ena izmed vpletenih strani. Kot taka je bila manj vredna zaupanja kot iz nezainteresirane strani.

Predstavljajmo si torej učinek, ko tako grozljiva zgodba konča kot osamljena kolona v obsežnem časniku. Za medije so bila bolj krucialna sporočila s fronte na Pacifiku in v Afriki.

Tudi za ameriško vlado. Po evidentnih dokazih je leta 1944 Ameriški judovski kongres zahteval od ameriške vlade, da bombardira Auschwitz. Na dan so takrat pobijali po 12.000 madžarskih Judov. Zahtevo je v dokumentu zavrnil pomočnik obrambnega minsitra, ki je zapisal, da bi tako bombardiranje lahko še bolj razdražilo naciste in zaključil, da je najboljša pomoč Judom, da zavezniki zmagajo v vojni.⁷

Toda, ali so potem mediji nehali poročati o holokavstu? Shapiro v svoji študiji ugotavlja, da je *New York Times* od septembra 1939 do maja 1945 objavil kar 1.147 člankov o usodi Judov pod nacizmom. Detajle smrti, vlakov smrti, plinskih celic ...⁸

Zakaj torej holokavst ni dobil statusa splošno sprejetega dejstva?

Študija ugotavlja, da usoda Judov nikoli ni bila osrednja tema časnika. Vojna v Evropi je trajala 2.077 dni, a nikoli ni bila osrednja tema naslovnice. Na naslovnih straneh se je v šestih letih pojavila samo 24-krat, nikoli pa ni vztrajala več dni zaporedoma.⁹ Avtorjev sklep je, da Američani niso te informacije nikoli dobili tako napisane in postavljene, da bi jo lahko v popolnosti sprejeli in jo interiorizirali.

Članki o judovski usodi so se pojavljali sporadično na nekaj dni, večino ma v nekaj stolpcih na notranjih straneh, ki so bili postavljeni med drugih 30 zgodb. Problem ni bil, da si bralci ne bi mogli ustvariti slike, kaj se dogaja, temveč v tem, da ni bilo samoumevnosti, po kateri bi se bralci fokusirali na te članke. V šestih letih vojne je NYT objavil le 16 uredniških komentarjev o dogajanju z Judi, objavil pa je v tem času 17.000 komentarjev. 0.09 odstotka

6 Lipstadt 1986: 181.

7 Shapiro 2003: 46.

8 Ibid., 52.

9 Ibid., 54–55.

jih je bilo posvečenih Judom. Ko je pisal o žrtvah, jih je omenjal skupaj s Čehi, Poljaki, Francozi, Norvežani.¹⁰

Osrednji ameriški časopis NYT ni smatral holokavsta kot tako pomembnega dogajanja, da bi o njem pisal iz dneva v dan na naslovnica. NYT je o holokavstu povedal sicer vse, tudi dodal konkretne zgodbe, toda holokavsta ni postavil kot osrednjega fenomena. Ni informiral bralcev skozi umestitev člankov, skozi naslove, skozi komentarje. Njegov rezultat je bil, da večina Američanov navzlic tisočem člankom ni vedela o holokavstu.

»Ni dovolj pokriti dogodek in prinesiti dejstva pred publiko. Če se je tako silno dejstvo, kot je pobjo 6 milijonov Judov, tako lahko izgubilo sredi časopisa, kako lahko je preglasiti manj usodna dejstva.«¹¹

Vednost torej ne izhaja samo iz širjenja vesti, vednost izhaja iz tega, kako so vesti predstavljene. Toda ne zadošča le vedenje, ampak tudi proces spominjanja. Trivializacija katastrofe razbarva to, kar smo vedeli. Čisti primer prinaša razprava v Spodnjem domu britanskega parlamenta, ki je 2. marca 1944 sklepal o fondu za 20 milijonov razseljenih oseb v Evropi. Zatem je prišlo poročilo tajnega judovskega komiteja na Poljskem, ki je poročalo, da se je v zadnjem mesecu njihovo število znižalo od 250.000 na 50.000, nato pa so parlamentarci odločali o 4000 funtov veliki pomoči uradu Rdečega križa v Šanghaju.¹²

Ameriški tisk in NYT sta študijski primer, kako nemočna je novinarska svoboda govora, če jo dozira uredniška politika. Italijanski filozof Rovatti je v predavanju v Ljubljani opisal fenomen berlusconizacije, ki znotraj svojih medijev niti ne širi zgolj enoumja, dopušča celo tudi kritične prispevke, vendar v malem številu in na omejenih mestih. To je moderni način, ko v kontekstu hiperinformiranosti postaviš tudi kritičen članek, ne da bi ta sam po sebi lahko ogrozil vladajočo ideologijo. Pri čemer pa zdaj ne moremo govoriti o diktaturi in totalitarizmu, ki sploh ne dopuščata nasprotnih mnenj kot legitimnih.

Naj se na koncu osredotočim še na en aspekt svobode medijev. Če uporabim distinkcijo, ki jo je tako učinkovito navedel kolega Brane Senegačnik, med svobodo, ki zadeva transgresijo, in svobodo transcendence, sem doslej govoril o medijski svobodi kot svobodi transgresije: ko novinarjeva beseda zadeva ob zunanje meje, ki jih postavljajo bodisi uredniki, lastniki, politične oblasti ali pravosodje.

Ali ima torej transcendenca svoje mesto tudi v novinarstvu? Tu ne mislim na morebitne religiozne drže novinarjev, ampak na vprašanje odprtosti do spoznanja.

10 Ibid., 70–71.

11 Ibid., 73–74.

12 Ibid., 74.

Kot primer vzemimo poplave v jeseni 2010. Časnikarji so verno poročali, prinašali posnetke, fotografije in pripovedi o človeških in stavbenih žrtvah povodnji. Toda takoj zatem so si postavljali seveda relevantno vprašanje: »Zakaj je prišlo do poplav?« Nato smo prebiral mnenja županov, ki so denimo trdili, da so krive neučinkovite državne uredbe. Eden izmed županov je kot krivca razglasil kar krajane sosednje občine, ki so na referendumu glasovali proti graditvi vodnih zadrževalnikov, ki naj bi preprečili nadaljnje razlitje voda v glavnem mestu. Županski protikandidati so poantirali, da so odgovorni župani, ker niso poskrbeli za čiščenje odtočnih jarkov, vodnih brežin in strug kanalov in rek.

Skratka, novinarski članki so se gibali v smeri iskanja alternativne poti, kako bi lahko živeli tako kot doslej, le da bi nas poplave obšle. Kaj vse bi bilo treba dograditi, da bi človeška naselja ne prizadela več poplava.

Novinarji so za izhodišče vzeli antropocentrično perspektivo, njihov miselni angažma pa je šel v smeri iskanja političnih, urbanističnih in kdaj celo hidroloških sogovornikov. Izjema je bilo nekaj nastopov okoljevarstvenika Antona Komata, ki je dobil kdaj kakšno TV-minutko, v kateri je skušal pojasniti dvojce: da bi celo potencialno veliki kanali sicer lahko omejili poplave, ves rezultat pa bi bil, da bi v deželo pripeljali suše. Kako? Enostavno: vodo bi na hitro pognali prek strug rek v sosednje države, ne da bi ji dali možnost, da ponikne na Slovenskem in s tem polni podtalnico.

Jasen nastavek za nadaljnje razmišljanje pa predstavlja tudi pomisel, da bi človek preprosto odšel do stolpnice na Viču, ki so bile zalite, saj je pet metrov mimo njih tekel hudournik, ki bi moral sprožiti enostavno refleksijo? Zdaj tako silen tok, še teden dni nazaj pa neznatni potoček, ki teče idilično mimo stanovanjske soseske?

Kje je tu kratek stik? – V pogledu, da je bit potočka le v njegovi žuboreči idiličnosti, ne pa da je sposoben prerasti v deročo reko.

Poplave bi morale napeljati na razmišljanje o sodobnem človeku, ki živi v mestu skupaj s potokom, ne da bi poznal naravo svojega soseda. Človek ima s padavinami dnevni odnos, saj vseskozi sledi vremenskim napovedim, poslušajoč, kdaj bo dež, kdaj bo sneg, kdaj pasje vročine. Toda odnos do narave skozi vremenske napovedi je čisto instrumentalen, zadeva le človekovo skrb, kako oblečen in opravljen naj se upre zakonom narave oziroma v najboljšem primeru prilagodi napovedi: danes bo čudovit dan, ki ga velja izkoristiti z odhodom v prirodo.

Običajni človek je skozi šolski pouk narave in biologije solidno izobražen v poznavanju prirode, toda ni sposoben percipirati padavin in poplav v avto-

nomnosti narave. Ni si sposoben zastaviti vprašanja: zakaj mediji ne poročajo o poplavih Cerkniškega jezera? Preprosto: tamkajšnji domačini poznajo svoje presihajoče jezero. Staroste točno vedo, do kod je v zgodovini že poplavelo, kakšne moči je sposobno. In zato ga spoštujejo v tem, da ne gradijo naselij v njegovem dometu.

Na Slovenskem sicer ne bo človeka, ki bi s srcem ne branil biotske raznovrstnosti sveta, to pa ne bo imelo vpliva, da bi nasprotoval pozidavi in krčitvi bližnjih gozdov ali močvirij.

V medijih tudi ne boste zasledili dominantnih razmišljanj o vplivu gradnje avtocest, cest, asfaltiranih dvorišč hipermarketov, razraščanju skladišč in betonskih naselij. Namreč iz vseh teh površin voda ne more več pronicati v tla, ampak jo je treba odpeljati v kanale in odtoke. Ta spoznanja omogočajo percepcijo, da je človek sostanovalec dreves, voda, skratka narave, ne pa njihov gospodar, ki jih krči in prestavlja po svoji volji.

262

Narave nam v zadnji instanci niti ni treba braniti, vsakič udari nazaj, zdaj s poplavo, drugič se oglasi z islandskim ognjenikom, ki ohromi letalski promet, in pri tem sporoča, da v urejanju sveta nanjo pozabljajo.

Če se vrnemo k svobodi in medijem. Zakaj novinarji v največji večini ne pišejo o teh aspektih?

V dosedanjih izkušnjah in šolah se s tem fenomenom pač niso srečali. Če žurnalizem pod medijsko svobodo takoj razume svobodo do zakonov in sil, ki jim prepovedujejo, da bi to, kar vedo, izrekli, je pred svobodo do spoznanja nemočen. Sposoben je transgresije, ne pa transcendence svobode po Senegačniku.

A tu velja postaviti temeljno vprašanje: kako je sploh mogoča svoboda v obliki transcendence? Predpogoj je seveda odprtost za drugačnost, nekaj Sokratovega »vem, da nič ne vem«, ki človeku odvzame napuh vsevednosti in mu omogoči, da igrivo in radovedno prisluhne stvarjem, o katerih poprej sploh ni mislil, ali pa jih je percipiral iz drugačnih perspektiv.

Odprtost za misel o drugačnosti pa ni nekaj, kar lahko postavimo kot program, nasvet ali kot zahtevo. Prihaja namreč iz humanistike, ki jo mislim kot kulturo bivanja, katere značilnost je permanentno prebiranje knjig, tako študij kot leposlovja. Ne le v času do diplome ali doktorata, temveč kot modus vivendi. Humanist bo pripravljen ob vsakem dogodku preiti prek medijskih poročanj in bo segel po knjižnem čtivu, ki obravnava enake ali podobne fenomene, v zgodovini ali na drugem koncu sveta. Značilnost humanista ni le to, da sam poseduje mnoge vednosti, temveč njegova odprtost, torej svoboda, da išče poglabljena razumevanja stvari samih.

Humanistika je zato predpogoj za vznik medijske svobode, ki presega transgresije zakona.

Naj zaključim z momentom iz dokumentarnega filma o francoskem režiserju Françoisu Truffautu. Na vprašanje, kateri način bivanja ga gradi kot takega, je novovaloski cineast pojasnil: vsak teden si ogledam tri filme in preberem tri knjige.

Bibliografija

- Geister, Iztok (2010): *Narava, kot jo vidi narava*, Koper: Zavod za favnistiko.
- Komat, Anton (2008): *Simbiotski človek*, Domžale: samozaložba.
- Konjar, Viktor (1995): *Bil je horuk v nove čase*, Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Lipstadt, Deborah E. (1986): *Beyond Belief: The American Press and the Coming of the Holocaust 1933–1945*, New York: The Free Press.
- Naess, Arne (2008): *Ecologie, communauté et style de vie*, Paris: Editions MF.
- Nežmah, Bernard (1998): »Esej o zgodovini izražanja v množičnih medijih v osemdesetih«, v: Jančar, Drago (ur.), *Temna stran meseca: kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990: zbornik člankov in dokumentov*, Ljubljana: Nova revija, str. 365–374.
- Omerza, Igor (2010): *Edvard Kocbek – osebni dosje št. 584*, Ljubljana: Založba Karantanija.
- Pahor, Boris in Rebula, Lojze (1975): *Edvard Kocbek: pričevalec našega časa*, Trst: Zaliv.
- Shapiro, Robert Moses (2003): *Why Didn't The Press Shout? American & International Journalism During the Holocaust*, Jersey City: Yeshiva University Press. *Slovenska kronika XIX. stoletja: 1800–1860*, Ljubljana: Nova revija, 2001. *Slovenski poročevalec*, maj-junij 1945.
- Weil, Claude (2010): »Les Alliés ont-ils abandonné les juifs?«, *Le Nouvel Observateur*, 4-10 mars 2010, str. 9–13.